

Biblioteka Narodowa

ofiarę

Józef Birkenmajer

МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ.

(Галичина).

РУСАЛКИ БОГДАНА ЗАЛЕСЬКОГО.

Українська демонологія дуже мляво заступлена в поезії Богдана Залеського. Ми бачимо у його поезії почасти лише образи русалки, але й ті образи такі неподібні до себе й такі далекі від праобразу, який ми знаємо, що вони самохіть викликають у нас сумнів, чи на них справді зображені українські русалки.

В одній із перших своїх поезій, баладі «Lubog» (1822 р.) поет не малоє зверхнього вигляду своїх «русалок», лише характеризує їх загально, називаючи їх «богинями бору», «суворими русалками», і тільки-що у нотці лише про них, що вони є «кровожерні чарівниці», «загально ненавидять людей» та проживають у «старих борах», «водах», то що¹⁾. В баладі «Lubog» «русалки» являються справді суворими карательницями і чарівницями, хоча не «кровожерними», та й не ненавидницями людей, бо вони з пімсти за те, що Любор, старий завзятий лицар, був причиною смерти багатьох молодих людей, в одну темну ніч, як він вертав з війни, заворожили йому воду в лісі так, що, коли він напився її,—закаменів на віки.

Повніший і докладніший образ своїх «русалок», хоча, що правда, зовсім не подібних до перших, дав поет шість літ пізніше у своїй більшій фантастичній поезії п. н. «Rusałki»:

В оцій поезії²⁾ «русалки»—це молоді гарні дівчата. Вони живі й пу-стотливі. На лиці білі, рум'яні. Одяг на них—легесенький, «з рубінових іскор ранньої зорі». Вони залюбки плавають-літають у повітрі, у барвистих, блискучих човнах. А кружляють у своїх човнах, понад землею, навіть у день, коли «сонце горить у повному світлі», і під той час вони такі ясні, яскраво-променисті, що сонячне сяєво супроти них видається «млявою загравою» (młym obrzaskiem).

На землі—вони жартують з дівчатами та заводять танки. Танцюють скоро й легко, як «мотилі у літньому ранкові». Проживають у відлюдних,

1) Poezye J. B. Zaleskiego. Lwów, 1877, I том, ст. 162—165.

2) Poezye J. B. Zaleskiego, т. I, ст.

скелистих гаях—у печерах. Серце в них добре—кривди не роблять вони нікому, противно, навіть няньчать малі діти й годують їх ¹⁾.

В інших своїх творах, як «Czarnoksiężniczka», «Rusałka» (1839—1841), поет малює русалку на воді. Вона появляється звичайно у човні, сама веслує, співає (niewolący śpiew... na doliny się rozlega) та манить до себе молодих людей. І горе тому, хто піддасться її чарам,—він пропаде у глибинах води або весь вік марне тужитиме за русалкою ²⁾. Оцей образ русалки, майже не змінений, не покидав уяви Залеського до кінця його життя.

Маючи перед собою три типи русалок Богдана Залеського, треба нам тепер поспитати себе: а який же справжній образ української русалки, образ, який живе в уяві українського народу, і чи котрий з образів русалки Залеського підходить під тип української русалки, а коли ні, то куди нам шукати їм моделю?

Класичну відомість про «німфи й деякі інші божества» у Слов'ян та Антів дає нам Прокопій. Німфами були полуднево-слов'янські віли й наші русалки. Русалками іменовано у нас не лише водяних німф, але й утопленець та нехрещених дітей (мавок-навок, навь—мерлець). Саме ім'я «русалка» пізніше; воно пішло від слова *rosalia* й закрило початкове ім'я, але віра в водяних та лісових німф коріниться у праслов'янських часах ³⁾.

Русалки—це інкарнація всіх прикмет води, отже її сили, що заплідняє й нищить, її зрадливої краси, таємничої глибини та вміння чарувати, при допомозі якого обертаються млинові колеса. Русалки не лише плід фантазії, але й анімістичного релігійного світогляду:—їх люди боялися і склали їм жертви ⁴⁾. На цю останню обставину показує й Прокопій, який пише: «їм жертвують і з жертв ворожать собі».

В дзеркалі народніх вірувань русалки являються красивими, молодими дівчатами, з блідим обличчям, з зеленими очима, з розпущеним зеленим волоссям і з вінками на голові. Вони живуть на дні рік та озер, срібними хвилями граються при місячному сяєві, чешуть на березі або на млиновому колесі своє довге волосся, гойдаються на зелених вітах і виводять танки. Звичайно вони ходять голі, а деколи мають на собі білі сорочки. Залюбки ховаються русалки в траві або в кущах, і коли хто надійде, вискакують зі своєї засідки і горе тому, хто забув запастися полином або любистком:—вони кидаються на него, лоскочуть і питають: «полин чи петрушка?» Хто скаже «полин», то вони втікають, а хто скаже «петрушка», того вони залоскотують до смерти або живцем затягають у воду. Часом вони співають

¹⁾ Duch od stepu: «Piastuj dziecię me, Rusałko!.. Mlekiem dum—i mleczem kwiecia pój do lotu mdle to ciałko!..» Pisma Józefa Bohdana Zaleskiego, том II, ст. 235.

²⁾ Pisma, том II, ст. 161—166 і 183—186.

³⁾ Михайло Грушевський. Історія України-Руси. У Львові, 1904, том I, ст. 285.

⁴⁾ Dr. C. P. Tielés. Kompendium der Religionsgeschichte. Prenzlau, 1887, ст. 209—210.

чарівних пісень і залоскотують також і того, хто наблизиться послу-хати їх.

Дехто розказує, що русалки живуть під водою у гніздах, звитих з пір'я та соломи, а дехто, що вони живуть у розкішних палатах, та й ще у яких? Повно там, в їх палатах, золота, срібла, жемчугів та коралів; по долівках, вимоцених барвистими мушлями, журчать потоки, шумлять водопади, а їх срібні, пінисті води пробігають кришталеві кімнати, окрашені колонами з діаманту та яхонту. Днем сонце посилає русальчиним палатам своє ясне, тепле проміння через сині води, а ніччю місяць та зорі виганяють русалки з їхніх палат погуляти по смарагдових берегах рік та озер.

Тиждень перед клечальною неділею називається русальним або зеленим. У тому тижні люди живуть у тривозі і очікують таємних, небезпечних пригод. Ніхто не відважиться у тому часі піти одинцем у поле, ліс або за водою, не кажучи вже про те, що ніхто тоді не рушиться з місця, не маючи за пазухою полину й любистку. Аж шість тижнів після зелених свят люди почувають себе зовсім безпечними від русалок. Четвер на зеленому тижні—це «русальний» або «мавський великдень». Подекуди святом русалок являється десятий понеділок, два тижні по зелених святах. У ці дні дівчата, а навіть заміжні жінки не працюють, щоб не прогнівити русалок та не викликати з їх боку якої пімсти. Отоді дорослі дівчата,—хоча це не годиться з загальним характером русалок,—завивають вінки і підкидають їх русалкам, щоби вони добули їм сужених. Єсть декуди звичай, що дівчата, завивши вінки для русалок, саджають на землю жінку, яка в руці держить палицю з прив'язаним жмутком кропиви, і вдає, що спить, а дівчата, вхопившись за руки, співають, танцюючи довкола тої жінки. Несподівано оця жінка схоплюється із землі і жалить кропивою дівчат по руках, а з того повстає сміх і радість. В день зелених свят ідуть дівчата за покинутими вінками і ворожать собі тоді з них свою долю. В суботу перед зеленими святами русалки бігають по житті, плещуть руками і співають:

Ух, ух, солом'яний дух, дух!
Мене мати уродила,
Нехрещене положила.

З зеленими святами звязані ще й інші гри та забави молоді¹⁾.

З істориків літератури найбільше різко висловився про знання Богданом Залеським української демонології—Іван Франко, який назвав українську демонологію в поезії Залеського видумкою або в найліпшій разі диво-

¹⁾ И. Снегиревъ. Русальная недѣля. (Вѣстникъ Европы. № 8, апрѣль 1827). Русалка. Народное повѣрье. Автор означений * («Очерки Россіи» В. Пассека, III, ст. 185—196). П. Чубинський. Труды, I, 207. Б. Гринченко. Из уст народа, 145—154. Володимир Гнатюк. Знадобы до української демонології. (Етн. збірник, т. XXXII, ст. XXVIII—XXIX) і Михайло Грушевський. Історія укр. літератури, том I, ст. 185—188.

глядною переріркою українського фольклорного матеріалу ¹⁾. Олександр Колесса є думки, що в «Люборі» українського народного елемента хіба тільки, що німецькі «Waldnixen» заступлено українськими русалками і то не що-до понять, лишень що-до назви», а в поемі «Rusałki»—русалки Залеського «пригадують живо феї Шульце» і повстали «наслідком змішання тих понять про русалок, які має український люд,—і плоду фантазії німецького романтика», себ-то Ернста Шульце, автора поєми «Die bezauberte Rose» ²⁾. Подібно, як Олександр Колесса, і Петро Хмельовський оцінює русалки Залеського, кажучи, що в поемі «Rusałki» автор «сполучив малюнок тих істот, загально відомий українському народові, з малюнком чарівниць західнього світу» ³⁾. Микола Мазановський не перечить, що русалки Залеського в «Люборі» і «Русалках» не українського походження, але й оспорує їхне споріднення з феями Шульце ⁴⁾. Накінець Осип Третяк написав у своїй великій монографії про Богдана Залеського, що «русалки в «Люборі» віддалилися як від ельфів німецької балади, так і від народнього українського образу русалки, і наблизилися до Міцкевичевих світезянок», а русалки в поемі «Rusałki» «коли кого нагадують, то ворожки, феї, чарівниці західньої романтики, а почасти ельфи скандинавського походження». На думку Третяка, на скристалізування характеру русалок у поемі «Rusałki» мала вплив Уляндова романца «Die Elfen», а задум зображення русалок, літаючих у повітрі в човні, взявся у поета можливо під впливом поєми Шульце «Die bezauberte Rose» ⁵⁾.

Третім типом русалок Залеського, змальованих ним у поезіях: «Czarńoksiążniczka», «Rusałka» (1839—1841), то що, ніхто не займався.

Як бачимо з нашого огляду критичних думок про походження русалок Залеського, ніхто з учених не в силі був сказати, що образи русалок Залеського ідентичні з образом української русалки і не в силі був знайти в європейській демонології типів, під які підходили би образи русалок Залеського. Ми відважимося знайти такі типи в європейській демонології і відповісти на питання: відки Залеський узяв моделі до своїх русалок?

З загального образу поетичної творчости Богдана Залеського ми знаємо, що даремно шукати нам у його поезії вірних історичних картин, історичних героїв або навіть реальних рисунків українських типів чи українських пейзажів; тим більше даремно шукати нам у його поезії повних і вірних образів фантастичних істот з української демонології.

¹⁾ Іван Франко. Йосифъ Богданъ Залескій. (Зоря, 1886, ст. 117).

²⁾ Олександр Колесса. Українські народні пісні в поезіях Богд. Залеського. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, частина I, ст. 155 і 195).

³⁾ Piótr Chmielowski. Historya literatury polskiej, том III, ст. 204.

⁴⁾ Mikołaj Mazanowski. Józef Bohdan Zaleski. Petersburg, 1901, с. 26 та 49—50.

⁵⁾ Józef Tretiak. Bohdan Zaleski. Kraków, 1911, том I, ст. 385—386 і 392—396.

Залеський знав з грецької мітології, що були сирени, чарівниці, які мали постать пів-жінки і пів-птаха, сиділи на березі і співали таким чудовим голосом, що кождий, хто почув їх спів, забував про весь світ і гинув, слухаючи того чарівного співу, або, як Одисей, повік не міг його забути,— і в поезіях «Czarnoksiężniczka», «Rusałka» (1839—1841) створив на подобу сирени свою «русалку». У його «русалка» подібно, як сирена, має півпташаче тіло ¹⁾ і своїм чарівничим співом приманує ²⁾ до себе молодих людей, які заворожені нею або пропадають кудись з нею ³⁾ або повік не можуть її забути ⁴⁾.

Від Олександра Колесси ⁵⁾ ми знаємо, що балада «Libog» не взята, як пише Залеський, «z powieści ludu», тільки, що в її основу ляг переклад Жуковського Уляндової балади «Harald» і мотив з думи про Івася Коновченка (поворот коня без їздця до табору). Залеський чомусь пропустив строфи, у яких Улянд прегарно змалював свої ельфи⁶⁾, хоча, заступаючи ельфи русалками, міг Уляндівським способом змалювати й свої русалки; старому лицареві, Люборові, казав він їхати у ліс без вояків, які залишилися в таборі, у супереч Уляндові, котрого лицар їде з вояками, яких що тільки по дорозі забірають йому ельфи в «країну фей»; за те виразніше від Улянда сказав він, що кам'яний сон старого лицаря спричинили русалки, і від себе додав, що смерть лицаря—це кара за смерть молоді у боях, до яких той лицар провадив їх. Коли будемо дивитися на русалки Залеського як на карательниці, то вони з того боку наближаються до Міцкевичевих світезянок, але, коли, як сам признав Третяк, про поезію «Świtezianki» Залеський в часі писання «Liboga» не міг знати, і коли Залеський на Литві не жив і литовською демонологією не займався, то й виключена можливість впливу світезянок на креацію русалок, а миролюбні ідеї, коли й знайшлися у «Люборі», то певне повстали самі під впливом недавніх наполеонівських воєн. На креацію «русалок» у «Люборі», без сумніву, вплинули Уляндівські ельфи, бо вони подібні до русалок, як ці останні ховаються по кущах, гойдаються на галуззях дерев, плюскаються у воді, манять молодих людей до себе, і, маючи їх перед очима, легко було йому перемалювати їх на свої русалки. Залеський, живучи довший час на Україні, навіть у селянській хаті, мусів чути про те, що русалки залоскотують свої жертви, але він пішов не слідами української традиції, тільки Улянда, і велів своїм русалкам навести на Любора кам'яний сон. Ми знаємо з германської демонології,

¹⁾ ...ptasia nuta, ptasie ciałko (Pisma, II, 163); ...O! z po za rąbka, coś—coś się buja niby gołębka, z piórek mienionych blask czasem strzeli (II, 184); oj—oj skrzydlata! Czaruje oto (II, 185).

²⁾ ... niewolący śpiew... na doliny się rozlega (II, 161).

³⁾ Darmo... wzrokiem gonim, ani słyhu dotąd po nim! (II, 166).

⁴⁾ Lata po leciech zawsze ja swoje! Moją skrzydlatą Rusałkę roję! (II, 186).

⁵⁾ Сліди впливу В. Жуковського в поезіях Б. Залеського. (Жите і Слово, I, ст. 128—130).

⁶⁾ У Жуковського—феї.

що єсть дуже багато родів ельфів і що загальної характеристики, яка далася би прикласти до всіх ельфів, не можна дати; ми знаємо, що поміж ельфами побіч добрих геніїв людства є й люті вороги, які своїм подихом або поглядом приносять смерть людині ¹⁾, але не читали, щоби ельфи заворжили кому воду і від неї прийшов кам'яний сон на нього. Можливо, що Улянд узяв мотив про кам'яний сон з якої легенди і звязав його слабонькими ниточками із своїми ельфами, а Залеський уже сліпо пішов за ним, любуючися гарним мотивом.

Не треба бути знавцем, щоби не помітити, що русалки Залеського з поеми «Rusałki» (1828) і українські русалки не тільки не подібні до себе, але яскраво відмінні своїм характером: українські русалки ворожо ставляться до людини, а русалки з поеми «Rusałki» (1828) кривди не роблять нікому, а навіть, як каже поет у поемі «Duch od stepu» ²⁾, няньчать дітей. А може русалки Залеського подібні трохи до ельфів, як думає Третяк? Правда, єсть рід ельфів дуже прихильний до людей, особливо ельфи, добрі наші знайомі з німецьких казок, але ми не чули ніколи, щоби вони в блискучих човенцях плавали в повітрі. Відки ж узявся такий поетичний задум у Залеського? Ми знаємо, що у Греків богиня Артемід їздила на срібному возі по темному небі, але ж ані русалки ані ельфи не пара великій богині. Добру думку мав Олександр Колесса, показавши на праобраз русалок Залеського з поеми «Rusałki» у поемі Ернста Шульце «Die bezauberte Rose» ³⁾. В тому часі, коли Залеський писав «Rusałki», він, як каже його біограф Осип Третяк, цікавився німецькою літературою, і дуже можливо, читав «Die bezauberte Rose», тим більше, що оця поема на той час була дуже популярною, і на подобу фей Шульце створив свої русалки. Питання тепер: а відки Ернст Шульце, а коли кому не подобається здогад позички фей Залеським від Шульце, і Залеський — взяли свої феї? Феї мають багато спільних рисів з грецькими німфами, тільки, що феї подібно, як вони, не живуть у водах рік та джерел і не гуляють у повітрі у блискучих човенцях. Коли отже феї не вродилися у Греції, то куди шукати їх колиски? На нашу думку вони рідні діти старих Кельтів і багато-багато пам'яток полишили по собі у північно-західній Франції, у Бретонії.

На кельтський рід фей показують: їхнє ім'я та пам'ятки (grottes des fées, tables des fées, jardin des fées). Як виглядають феї, яке їх життя й вдача? Феї—це добрі душі—les bonnes fées, les bonnes dames. Вони красиві (belle comme une fée) й молоді. На них шати з дорогих матерій, що мерехтять веселковими красками. Їх домівками: печери та хати зі скель (trous des fées

¹⁾ P. D. Chantepie de la Saussaye. Lehrbuch der Religionsgeschichte, II, ст. 502—503. Wilhelm Mannhardt. Wald- und Feldkulte, ст. 62.

²⁾ Piastuj dziecię me, Rusałko!.. Mlekiem dum—i mleczem kwiecia, pój do lotu mdle to siałko!. (II, 235).

³⁾ Укр. народ. пісні в поезіях Б. Залеського, ст. 195.

або *chambres des fées*). Скельні плити, попідпирані стрімкими обривками скель—оце їх палати. Коли феї виступають святочно, тоді показуються у перлових човнах, до яких запрягають раків,—такі вони легкі! У них є дар чарувати й ворожити та сила панувати над природою. Вони появляються несподівано і зникають, а часом змінюють свою постать. Над фей немає більше роботячих істот: вони самі ставлять собі хати зі скель, прядуть, тчуть білесенькі полотенця та сорочки (*blanc comme linge des fées*); заступають дітям матерей, колишують дітей, годують і вчать їх, а навіть помагають жінкам як повитухи. Коли нема в них роботи, вони люблять танцювати при сяеві місяця. За свої добрі вчинки не беруть феї плати; як має хто яку пильну роботу, встане покласти перед їх домівкою шматок хліба або печива і вже на другий ранок усе зроблене до чиста ¹⁾).

Коли порівняємо тепер загальні риси характеру, а навіть подробиці з життя кельтських фей і русалок Залеського з поеми «*Rusałki*», мусимо прийти до висновку, що праобразом тих русалок Залеського — це кельтські феї ²⁾).

Таким способом, перевіривши подібність русалок Богдана Залеського до справжніх українських русалок, ми пересвідчилися доочне, що Залеський замість українських русалок змалював нам у своїй поезії: сирени, ельфи та кельтські феї. А чому так зробив він, це вже тайна його душі.

¹⁾ Dr. Heinrich Schreiber. Die Feen in Europa. Freiburg im Breisgau. 1842. Wilhelm Scheffler. Die französische Volksdichtung und Sage. Leipzig, 1884, том II, ст. 209—215.

²⁾ Залеський забув лише, що феям вільно танцювати тільки до півночі, бо інакше каменіють.

